You
today at 08:24

MSP MANDAL'S
Shivchhatrapati College, Aurangabad
And
M.L & G.E Society's
Dr. (Sow) I.B.P.Mahila Kala Mahavidhyalay, Aurangabad
Affiliated to Dr. Babasaheb Ambedkar Marathwada University, Aurangabad, Maharashtra
Jointly organize
One day National E-Conference on
"WOMEN EMPOWERMENT"

CERTIFICATE Of PARTICIPATION

This is to certify that *DR.KAVITA RAVINDRA. BORKAR* **of** *DR.M.K. UMATHE. COLLEGE NAGPUR* **College /Institute has actively participated in One day National level E-Conference on "WOMEN EMPOWERMENT" On 9Th March 2023 Organized by Department Of Home Science, Shivchhatrapati College, Aurangabad and Department Of Home Science , Dr. (Sow) I.B.P.Mahila Kala Mahavidhyalay, Aurangabad.**

Dr R.P Pawar	Dr. V.V Purohit	Smt Manisha Rautmare	Prof.Dr Anvita Agrawal
Principal, Shivchhatrapati College, Aurangabad	Principal Dr. (Sow) I.B.P.Mahila Kala Mahavidhyalay, Aurangabad	HOD Home Science, Shivchhatrapati College, Aurangabad	HOD Home Science Dr. (Sow) I.B.P.Mahila Kala Mahavidhyalay,

Made for free with Certify'em

DR. M. K. UMATHE COLLEGE NAGPUR

PRINCIPAL
Dr. M. K. Umathe College
Nagpur - 440022

Scanned with OKEN Scanner

महिला सक्षमीकरण व गृहविज्ञान

डॉ. कविता आर. बोरकर
सहयोगी प्राध्यापक
गृहअर्थशास्त्र विभाग
डॉ. एम.के. उमाठे कॉलेज,
भामटी, रिंग रोड, नागपूर 22.
मो. : 9730538882
Email :- kavitaborkar52@gmail.com

भारतमातेच्या कुशीत राष्ट्रमाता माँ जिजाऊ, झाशीची राणी, सावित्रबाई फुले, अहिल्याबाई होळकर, रमाबाई आंबेडकर, मदर तेरेसा, फातीमाबी, संत जनाबाई, कवियित्री बहिणाबाई अशा अनेक विरांगणांनी म्हणजेच भारतमातेच्या सुकन्यांनी जन्म घेऊन आपल्या असामान्य कर्तुत्वाने भारताची शान जगाच्या इतिहासात राखली आहे.

महिला सक्षमीकरण धोरण 2001 महिलांची प्रगती, विकास व सक्षमीकरण व्हावे आणि जीवनाच्या सर्व क्षेत्रातील दुय्यमत्व नष्ट व्हावे आणि अंतिमतः जीवनाच्या प्रत्येक क्षेत्रात समान संधी व सहभाग प्राप्त व्हावा या हेतूने 2001 मध्ये महिला सक्षमीकरण धोरण स्वीकारण्यात आले. नव्या योजनेत महिला नियोजनाच्या नवव्या योजनेच्या 9 प्राथमिक उद्दिष्टात 'महिला सक्षमीकरणाचे' उद्दिष्ट निर्धारीत करण्यात आले.

महिलांच्या विकासासाठी प्रत्यक्ष--अप्रत्यक्षपणे निगडीत सेवांच्या महिलांना भरीव व अर्थपूर्ण लाभ व्हावा यासाठी केंद्र व राज्यांनी 'वुमेन्स काम्पोनन्ट प्लॅन' ही विशेष योजना लागू करण्यात आल्या आहेत. त्यासाठी काही घटनात्मक तरतुदी करण्यात आल्या आहेत व आठव्या पंचवार्षिक योजनेत स्त्रियांसाठी तरतुदीत खालील नियोजन केले आहे.

1) शिक्षण, आरोग्य, रोजगार योजनेत असलेल्या तरतुदींचे फायदे स्त्रियांपर्यंत पोहचविण्यासाठी पर्यवेक्षण करणे. समाजामध्ये त्यासंबंधी जाणीवजागृती निर्माण करणे. प्रसार माध्यमे, समुदाय, स्वयंसेवी संस्था, पंचायत राजसंस्था यांची मदत घेणे.

2) याकरिता विविध खात्यांमध्ये संसाधने पुरविणे.

3) समाजाच्या खालच्या स्तरापर्यंत पिण्यायोग्य पाणी, पोषक अहाराविषयक योजना पोचविणे.

4) शाळा सोडलेल्या कुमारवयीन मुलींवर विशेष लक्ष केंद्रित करणे. कारण हा गट शिक्षण, आरोग्य, पोषक आहार यापासून वंचित आहे.

DR. M. K. UMATHE COLLEGE NAGPUR

PRINCIPAL
Dr. M. K. Umathe College
Nagpur - 440022

Scanned with OKEN Scanner

5) स्त्रियांना मालमत्तेत हक्क मिळावा म्हणून कायद्यात योग्य ते बदल करणे. स्त्रियांच्या हक्काकरिता आयुक्तांची नियुक्ती करणे.

6) स्त्रियांना योग्य वागणूक, समान दर्जा मिळविण्यासाठी स्त्रीविषयक दृष्टिकोन बदलणे गरजेचे आहे. त्यासाठी विविध कार्यक्रम राबविणे.

7) स्त्रियांसाठी स्वयंरोजगार प्रशिक्षण कार्यक्रम राबविणे. त्यासाठी जिल्हा पातळीवरील महिला संघटनांची मदत घेणे.

8) महिला गृहउद्योगाला चालना देऊन त्याच्या विक्री व्यवस्थेची सोय लावणे.

9) जवाहर रोजगार योजना ग्रामीण विभागातील स्त्रिया आणि बालक विकास योजना यासारख्या योजनांमध्ये लवचिकता आणून त्या अधिकाधिक स्त्रियांपर्यंत पोचतील याची काळजी घेणे.

10) मृदसंधारण, डेअरी विकास, सामाजिक वनीकरण यासारख्या शेतीशी संबंधीत व्यवसायांचे प्रशिक्षण स्त्रियांना देणे. स्त्रियांकरिता पोषक आहार कुटुंब नियोजन, योग्य वयाला विवाह, स्व–प्रतिमेचा विकास या सर्वांसाठी शिक्षण आवश्यक आहे.

11) मुलींची शाळेतील नोंदणी, शाळेत त्यांचे टिकून राहणे, स्त्रियांचे शिक्षण यासाठी औपचारिक आणी अनौपचारिक केंद्रामार्फत विशेष लक्ष पुरविणे.

12) मुली शिकायला याव्यात म्हणून अधिकाधिक स्त्री शिक्षकांची नेमणूक करणे.

13) स्त्रियांनी तांत्रिक शिक्षण घ्यावे म्हणून विशेष प्रयत्न करणे.

14) स्त्रियांना बँका, सहकारी संस्था यांच्या व्यवहाराची माहिती देणे.

15) शिक्षण अर्धवट सोडलेल्या आणि पुन्हा शिक्षण घेऊ इच्छिणा–या मुलींसाठी अर्धवेळ काम करता येईल अशी तरतुद करणे.

मानव संसाधन मंत्रालयमार्फत विशेष प्रयत्न केले जातात. या प्रयत्नात शासकीय अधिकारी, कर्मचारी यांच्या बरोबर स्थानिक स्त्रियांचा, स्वयंसेवी संस्थांचा अधिकाधिक सहभाग असावा अशी अपेक्षा आहे. त्यांच्या सहभागापासूनच त्यांच्यासाठीच्या सुविधांचे नियोजन सुरु करण्यावर भर दिला जात आहे. त्यामुळे सर्व स्त्रियांपर्यंत योजना पोचतील व योजना आपली आहे अशी ममत्वाची भावना राहिल.

महाराष्ट्र राज्य महिला आयोग :

स्त्रियांवरील अन्यायाचे निराकरण होऊन त्यांना विकासाची संधी उपलब्ध व्हावी यासाठी केंद्र व राज्यशासनाने नविन धोरणे ठरविली, नवे कायदे केले. या कायद्यांची चांगल्या प्रकारे व परिणामकारकरितीने अंमलबजावणी व्हावी. महिलांचा सामाजिक दर्जा उंचावून त्यांच्या सर्वांगिण

Scanned with OKEN Scanner

विकासाला चालना मिळावी यासाठी महाराष्ट्र शासनाने केंद्र शासनाच्या राष्ट्रीय महिला आयोगाप्रमाणे राज्य महिला आयोगाची दिनांक 25 एप्रिल, 1993 रोजी स्थापना केली. हा आयोग एक स्वायत्त संस्था असून या आयोगाची कार्यकक्षा खालील प्रमाणे आहे–

1) महिलांच्या संरक्षणात्मक कायद्यांचा भंग झाल्यास योग्य त्या न्यायाधिकरणाकडे तक्रार दाखल करणे. न्यायालये, लोकन्यायालयांमध्ये उपस्थित राहून मत मांडणे.

2) गरीब, पिडीत स्त्रियांना त्यांच्यावर होणा--या अत्याचाराविरूध्द लढा देता यावा. यासाठी मोफत सल्ला व मार्गदर्शन पूरविणे.

3) स्त्री अत्याचाराच्या खटल्यांवर लक्ष ठेवून त्यांची चौकशी करणे. तसेच पोलिस कार्यवाहीवर लक्ष ठेवणे.

4) स्त्रियांना विविध उद्योगधंद्यांच्या ठिकाणी होणारे आजार, शैक्षणिक समस्या, कामाच्या ठिकाणी होणारा लैंगिक छळ व इतर समस्यांचा अभ्यास करून महिला विषयक धोरण आखण्यासाठी राज्यशासनास मदत करणे, सल्ला देणे आणि मार्गदर्शन करणे इत्यादी कार्य आयोगाला करावी लागतात.

महिला सक्षमीकरणाच्या योजना :–

समाजाचा महत्त्वाचा घटक असलेल्या महिलांच्या आर्थिक विकासाबरोबर सामाजिक विकास घडवून आणणे, त्यांना त्यांचे हक्क व जबाबदा–या याची जाणीव करून देणे, त्यांना नियोजन व निर्णय प्रक्रियेत सहभागी करून घेणे, भारताच्या लोकतंत्र पद्धतीमध्ये त्यांना राजसत्तेत भागीदार देणे म्हणजे ख–या अर्थाने महिलांचे सक्षमीकरण होय. त्या दृष्टिने पूढील कायदे योजना राबविल्या जातात.

1) **हुंडा निर्मुलन** – 1961 च्या कायद्याच्या अंमलबजावणीसाठी जिल्हाधिका–यांच्या अध्यक्षतेखाली समिती गठित करण्यात आली आहे.

2) **पूण्यश्लोक अहिल्यादेवी पुरस्कार** – महिला व बालविकास क्षेत्रात उत्कृष्ट कार्य करित असलेल्या राज्यातील समाज–सेविकांना व संस्थांना हा पुरस्कार देण्यात येतो.

3) **जिजामाता महिला आधार विमा योजना** – 1 मे, 1999 पासून कुटुंब प्रमुखाचे अपघाती निधन झाल्यामुळे विधवा झालेल्या स्त्रिला किंवा मुलीस रूपये 25,000/– एक रक्कमी अर्थसाहाय्य राष्ट्रीय विमा कंपनी कडून देण्यात येते.

4) **स्वंयसिध्दा** -- केंद्र शासनाने इंदिरा महिला योजना व महिला समृद्धी योजनेचे एकत्रिकरण करून स्वंयसिद्ध ही योजना 2001 मध्ये जाहिर केली.

5) ~~बालिका समृद्धी योजना.~~

Scanned with OKEN Scanner

5) बालिका समृद्धि योजना – दारिद्र रेषेखालील कुटुंबात जन्मलेल्या (15 ऑगस्ट 1997 नंतर) मुलीस अर्थसहाय्य देण्यात येते (जास्तीत जास्त दोन मुली).

वरिल सर्व योजनाबरोबरच जिल्हा परिषदेच्या महिला व बालकल्याण समिती मार्फत वैयक्तिक लाभाच्या वेगवेगळ्या योजना राबविण्यात येतात.

गृहविज्ञानाची भूमिका :–

कुटुंबाचा केंद्र एक स्त्री आहे, विशेषतः ग्रामिण भारतात. ती केवळ पाणी, इंधन लाकूड, चारा आणि अन्न गोळा करत नाही तर संस्कृतीचे जतन करण्यात, संस्कृतीचे संवर्धन करण्यात आणि त्यांचे नशिब घडविण्यात महत्त्वाची भूमिका बजावते. एकूण लोकसंख्येच्या फक्त 50 टक्के महिलांचे प्रतिनिधीत्त्व असले तरी समाजाच्या विकासात त्यांचा 75 टक्के वाटा आहे तर पुरूषांचा फक्त 25 टक्के आहे. दुर्देवाने, त्यांच्या प्रशंसनीय आणि मौल्यवान भूमिका असूनही, ज्याची जागा यंत्र किंवा पुरूष बदलू शकत नाहीत, पिढ्यानपिढ्या महिला दुर्लक्षित आहेत. परिणामी आज स्त्रिया समाजातील कष्टकरी, सामाजिक आणि आर्थिक अपुरेपणा, वंचितता आणि अपमानामुळे सर्वात जास्त त्रस्त आहेत. महिलांच्या मागासलेपणामुळे लोकसंख्येच्या या भागाला शेवटी गरीबी आणि शक्तिहिनतेकडे नेले जाते आणि टंचाई आणि आपत्तीच्या काळात महिलांना सर्वात जास्त त्रास सहन करावा लागतो.

सक्षमीकरण प्रक्रिया :–

सशक्तीकरण ही एक बहुआयामी सक्रिय प्रक्रिया म्हणून परिभाषीत केली जाऊ शकते जी प्रत्येक व्यक्तीला जीवनाच्या सर्व क्षेत्रांमध्ये त्यांची संपूर्ण ओळख शक्ती ओळखण्यास सक्षम करते. यात ज्ञान आणि संसाधनांचा अधिकाधिक प्रवेश, निर्णय घेण्यामध्ये अधिक स्वायत्तता, त्यांच्या जीवनाचे नियोजन करण्याची अधिक क्षमता, त्यांच्या जीवनावर परिणाम करणा–या परिस्थितीवर नियंत्रण असणे आणि रूढी, श्रद्धा आणि सराव याद्वारे त्यांच्यावर लादलेल्या बंधनांपासून मुक्त होणे यांचा समावेश असेल.

महिला आणि गृहविज्ञान शिक्षण :–

जगभरात शिक्षण हे स्त्रियांच्या सामाजिक बदलांचे सर्वात महत्त्वाचे साधन आहे आणि त्याबदल्यात महिलांच्या सशक्तीकरणासाठी चळवळीचा मार्ग बनविते. गुन्नार मर्डल (1969) च्या मते, शिक्षणाला स्वतंत्र आणि "वाद्य" मूल्य असले पाहिजे, म्हणजे वृत्तीतर्कसंगत करणे तसेच ज्ञान आणि कौशल्ये प्रदान करणे आवश्यक आहे. गृहविज्ञान शिक्षण हे मुळात मुलींना केवळ विवाहासाठी पासपोर्ट असलेली पदवी मिळविण्यासाठी शिकविण्यासाठी विकसीत केलेले नाही, तर ते वैयक्तिक, सामाजिक आणि आर्थिकदृष्ट्या सर्वच बाबतीत सर्वांगिण विकास साधण्यासाठी डिझाईन केलेले आहे.

Scanned with OKEN Scanner

गृहविज्ञान शिक्षणाद्वारे खालील क्षेत्रांमध्ये महिलांचे सक्षमीकरण साध्य केले जाऊ शकते :–

अ) आर्थिक सक्षमीकरण :

गृहविज्ञान ही एकमेव अशी शाखा आहे जी विद्यार्थ्यांना जीवनातील दोन महत्त्वाच्या ध्येयांसाठी प्रशिक्षीत करते :

1) घर आणि कुटुंबाची काळजी घेणे.

2) उज्वल करिअर घडवत आहे.

गृहविज्ञान शिक्षण वेतन आणि रोजगार आणि स्वयंरोजगार या दोन्हीमध्ये विविध प्रकारचे रोजगार प्रदान करते. अशाप्रकारे गृहविज्ञानाच्या शिक्षणाने महिलांना आर्थिकदृष्ट्या समृद्ध करता येते आणि त्यांना स्वावलंबी तसेच स्वावलंबी बनवता येते. यामुळे त्यांचा आत्मविश्वास वाढेल आणि त्यांना समाजात वेगळी ओळख निर्माण करता येईल. यामुळे कुटुंबाच्या उत्पन्नाचा आणिज जीवनाचा दर्जा आणखी वाढेल.

ब) सामाजिक सक्षमीकरण:

महिलावरील हिंसाचाराचे निर्मूलन महिलांवरील सर्व प्रकारची हिंसा, शारीरिक आणि मानसिक, मग ती घरगुती किंवा सामाजिक पातळीवर असो, विशेषतः लैंगिक शोषण आणि हिंसा, ज्यामध्ये संसाधने, परंपरा आणी प्रथा यांचा समावेश आहे, गृहविज्ञान शिक्षणाद्वारे नष्ट केले जाऊ शकते. महिला सरंक्षण, कौटुंबिक हिंचाचार, लैंगिक छळ इत्यादींशी संबंधित विविध नियम आणि अधिकारांबाबत महिला जागरूक राहण्यास सक्षम करते. उदाहरणार्थ– घरगुती हिंसाचारापासून महिलांचे संरक्षण कायदा– 2005, हुंडा प्रतिबंध कायदा–1961, हिंदू विवाह कायद–1955, मातृत्व लाभ कायदा–1961, मुस्लिम महिला (घटस्फोटावरील अधिकारांचे संरक्षण) कायदा–1986, लैंगिक छळाचा कायदा इत्यादी.

महिलांवरील भेदभाव समाप्त करणे, राजकीय, सामाजिक, सांस्कृतिक, नागरी इत्यादी सर्व क्षेत्रात मानवी हक्क आणि मुलभूत स्वातंत्र्यासाठी महिला आणि पुरूषांचे हक्क ओळखून, गृहशास्त्रज्ञ महिलांविरूद्ध कायद्यांमध्ये किंवा व्यवहारात कधीही भेदभाव करू शकणार नाहीत. तिला आरोग्य सेवा, सर्व स्तरांवर दर्जेदार शिक्षण, करिअर आणि व्यावसायकि मार्गदर्शन, रोजगार आणि समान मोबदला, व्यावसायिक सुरक्षितता आणि सामाजिक सुरक्षा याबाबत समान अधिकार मिळतील.

मुलींच्या विरूद्ध भेदभाव आणि हक्कांचे उल्लंघन निर्मूलन गृहविज्ञान शिक्षणाद्वारे मुलींवरील सर्व भेदभाव आणि तिच्या हक्कांचे उल्लंघन दूर केले जाईल. गृहशास्त्रज्ञ जन्मपूर्व

लिंग निवड आणि भ्रूणहत्या, बालविवाह किंवा समाज यासारख्या क्रियांकलापांना कधीही परवानगी देणार नाही. यामुळे कुटुंबातील आणि बाहेरील मुलींच्या उपचारातील भेदभाव दूर होईल. त्या मुलींच्या गरजांवर विशेष भर देतील आणि अशाप्रकारे महिला आणि मुलींचे सक्षमीकरण चालू राहील.

क) वैयक्तिक विकास :

1) निर्णय घेणे :–

गृहविज्ञान शिक्षण, आरोग्य, पोषण, अन्न, शरीर, शरीरविज्ञान, वेळेचे व्यवस्थापन, पैशांचे व्यवस्थापन, बजेट, बँकिंग, कुटुंब नियोजन, मुलांचे संगोपन, कपडे, उद्योजकता, संवाद आणि बरेच काही यासारख्या जीवनाच्या प्रत्येक पैलूंबद्दल ज्ञान देते, एक गृहशास्त्रज्ञ स्त्री. जीवनाच्या प्रत्येक पैलूचे ज्ञान आहे आणि हे ज्ञान तिला तिचे वैयक्तिक जीवन, कौटुंबिक आणि इतर सामाजिक घडामोडींबाबत स्वतंत्रपणे निर्णय घेण्यास सक्षम करते.

2) शिक्षण :

गृहविज्ञान शिक्षण स्त्रिया आणि मुलींना शिक्षणासाठी समान प्रवेश सुनिश्चित करते. अशा शिक्षणामुळे महिलांची व्यावसाकिय, व्यावसायिक आणि तांत्रिक कौशल्ये विकसित होतात.

3) आरोग्य :

गृहविज्ञान शिक्षण महिलांच्या आरोग्यासाठी सर्वांगीण दृष्टीकोन प्रदान करते आणि बाल्यावस्था, बालपण, पौगंडावस्थेतील, पुनरूत्पादक वर्षे आणि वृद्धावस्थेतील पोषण आणि मूलभूत सेवांच्या बाबतीत स्त्रियांच्या आयुष्यभर गरजांकडे विशेष लक्ष देते. या ज्ञानामुळे त्यांची स्वतःची तसेच त्यांच्या कुटुंबाची पोषण स्थिती समृद्ध होऊ शकते आणि पौष्टिक आजार आणि मृत्यूचे प्रमाण देखील कमी होऊ शकते.

4) संसाधनांचा जास्तीत जास्त वापर:

जास्तीत जास्त उत्पादन मिळविण्यासाठी सर्व उपलब्ध मानवी आणि मानवतेवर संसाधनांचा अशा कार्यक्षमतेने योग्य वापर कसा करता येईल यावर गृहविज्ञान शिक्षण भर देते. यामुळे वेळ, उर्जा, साहित्य आणि जागेचा अपव्यय कमी होतो आणि स्त्रीला कार्यक्षम उत्पादन मिळते.

5) क्षमता वाढविणे :

क्षमता वाढविणे हे गृहविज्ञान शिक्षणाचे मुख्य वैशिष्ट्य आहे. यामुळे जागरूकता निर्माण करणे, महिलांचे कौशल्य सुधारणे, नेतृत्व विकसित करणे आणि अलीकडील तंत्रज्ञानाचा ट्रॅंड, वित्तीय संस्था आणि स्थानिक प्रशासन यांच्याशी जोडणे यासाठी क्षमता निर्माण केली जाते. हे

Scanned with OKEN Scanner

महिलांना इतरांच्या बरोबरीने सामाजिक–आर्थिक विकासात सक्रिय सहभाग घेण्यास प्रोत्साहित करून त्यांना सक्षम बनवतात. अशी स्त्री समाजाला साक्षर आणि प्रगतीशील समाजाकडे घेऊन जाईल.

6) राजकीय / सामाजिक सक्षमीकरण :

गृहविज्ञान शिक्षण केवळ कुटुंबातील महिलांची स्थिती ओळखण्यातच योगदान देत नाही तर समाजाच्या आर्थिक आणि सामाजिक विकासातही योगदान देते. गृहविज्ञान शिक्षणामुळे महिलांना समाजाच्या विकासात मोठी भूमिका बजावण्याची त्यांची क्षमता कळते. अनेक गृहशास्त्रज्ञ महिला ग्रामसभांमध्ये सहभागी होऊन समाजाच्या विकासासाठी कार्य करत आहेत. गृह शास्त्रज्ञ निश्चितपणे इतर सामान्य माणसांपेक्षा अधिक कार्यक्षमतेने सामाजिक विकासाला विरोध करू शकतो. आजकाल महिलांच्या नेतृत्त्वाला समाजानेही मान्यता दिली आहे.

निष्कर्ष :–

महिलांच्या सर्वांगिण सक्षमीकरणासाठी विकासात्मक उपायांच्या समन्वयावर परिणाम होईल आणि सकारात्मक कृती तयार केली जाईल. गृहविज्ञान शिक्षण अशा सक्षमीकरणात योगदान देणाऱ्या घटकांवर पूर्ण आणि समान प्रवेश आणि नियंत्रण प्रदान करते. विशेषत; आरोग्य, शिक्षण, माहिती, स्वयं–विकास, व्यावसायकि कौशल्ये, उत्पन्नाच्या संधी आणि तांत्रिक सेवा, वारसा आणि विवाह, सामान्य संसाधने, क्रेडिट, तंत्रज्ञान, बाजार, मास–मिडिया, कुटुंब नियोजन, महिला हक्क इत्यादी गृहविज्ञान शिक्षणाने स्त्री शक्ती बाहेरच्या कामाच्या जगात सोडली आहे. गृहविज्ञान शिक्षणाने हे सिद्ध केले आहे की, स्त्रिया घर बनविण्याबरोबरच सेवा देणारी आणि कमावणारी देखील असू शकतात. अशाप्रकारे ते जीवनाच्या प्रत्येक क्षेत्रात स्त्रीच्या क्षमतांचा उपयोग करते आणि सिद्ध करते.

किवर्ड : स्त्रीया, सक्षमीकरण, कुटुंब, गृहशास्त्रज्ञ

संदर्भ सुची :–

1) प्रगत गृहव्यवस्थापन– डॉ. आशा निमकर, डॉ. क्षमा लिमये, साहित्यप्रसाद केंद्रे 1976
2) अहेर हिरा 'उद्योन्मुख भारतीय समाजातील शिक्षक व शिक्षण', विद्या प्रकाशन, नागपूर
3) गावंडे एकनाथ / झोंबाडे वर्षा 'मूल्यशिक्षण प्रक्रिया आणि उपचार'
4) मुलाणी एम.बु. 'महिला स्वयंसहायता बचत गट' डायमंड पब्लिकेशन, पुणे
5) 'महिला सशक्तिकरण'; रमा शर्मा / एम.के. मिश्रा

Scanned with OKEN Scanner